

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No.71, 2026

Received: 17/02/2026 Accepted: 27/06/2026

Reviving the Khorasan Highway under Shah 'Abbas I: Preparing a Route for Pilgrimage on Foot

Naghmeh Asadi Chimeh

Ph.D. Candidate in Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
n_asadichimeh@sbu.ac.ir

Zahra Ahari*

Associate Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
z_ahari@sbu.ac.ir

Hamidreza Jayhani

Associate Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
h_jeihani@sbu.ac.ir

Abstract

Shah 'Abbas I held a profound devotion to the pilgrimage to Imam al-Rida. In 1010 AH (1601 CE), he traveled on foot from Isfahan to Mashhad to fulfill a religious vow. Contrary to the view of some scholars who regard this journey primarily as a symbolic gesture serving military and political objectives, the present study argues that the event was rooted in the Shah's genuine religious convictions. Furthermore, it posits that this pilgrimage catalyzed the revival of the ancient Khurasan Road and enhanced its significance as a major pilgrimage route. This included reconstructing the Shah's route and improving its stopping places and their facilities—measures that facilitated and promoted pilgrimage among the broader population. The reconstruction of the Shah's route and the examination of the stopping places show that after this journey, Isfahan was connected to the old Khurasan highway through a shorter and safer road, enabling easier access to Mashhad, especially for the Shi'is of the central regions of the Safavid realm. The findings also indicate that, in line with pilgrims' daily walking capacity, new stopping places were established or improved at suitable intervals. At each station, basic facilities were provided for the remaining travelers. In this way, during the reign of Shah 'Abbas I, the Khurasan Road was transformed from a primarily communicative or military route into a pilgrimage route, laying the groundwork for the consolidation of Mashhad's position as the leading pilgrimage center of the Safavid era.

Keywords: Shah Abbas I, Khorasan Road, Mashhad, Pilgrimage on Foot, Staging Posts.

Introduction

Pilgrimage held great significance for the Safavids, especially for Shah Abbas I. Some scholars have attributed this importance to the intertwining of politics and religion during the Safavid period, emphasizing the ideological function of pilgrimage. However, historical accounts by Eskander Beg Monši indicate that Shah Abbas's numerous journeys to Mashhad were rooted not only in political legitimacy but also in his personal devotion to Imam Reza (AS). He sought the Imam's aid in times of illness and war and traveled to Mashhad in gratitude for

* Corresponding author

victories, spending extended periods in worship and service to the shrine. His generosity included sweeping the shrine's carpets, donating jeweled chandeliers and precious rugs, and establishing extensive endowments.

A notable event was his pilgrimage on foot from Isfahan to Mashhad in 1010 AH (1601 CE), undertaken to fulfill a vow after the reconquest of Khorasan. This journey, recorded by the court astronomer Mollā Jalāl, provided a detailed itinerary of the route and staging posts. It reflected the Shah's deep religious motivation and directly influenced subsequent improvements to the road, including new stations, caravanserais, qanats, and reservoirs, all aimed at facilitating future pilgrims.

Despite its significance, few scholars have thoroughly examined this pilgrimage. Charles Melville's study, based on official chronicles, questioned the Shah's motives, suggesting possible political or military undertones and failing to accurately identify several staging posts. Caroline Mawer later integrated Melville's work with satellite data and field surveys, offering a more precise route map, yet she interpreted the infrastructure improvements primarily in a military context. Similarly, studies by Siroux and Kleiss viewed the road mainly as serving the Shah's recreational travel to Mazandaran, neglecting the needs of ordinary pilgrims.

This study argues that Shah Abbas I's primary intent was to promote and sustain pilgrimage as a Shi'i ritual practice. His personal experience of traveling on foot led him to revive the ancient Khorasan highway, connecting Isfahan via a shorter, safer route through the central desert. He established appropriate facilities—rest stations, water supplies, and accommodations—suitable for pilgrims' daily walking capacity. This historical study draws on key sources, including the chronicles of Eskander Beg Monši, Mollā Jalāl's diary (which provides unique first-hand details of the 1010 AH journey), and other contemporary travel accounts, to demonstrate that the Shah's interventions transformed the Khorasan road from a purely military or connective route into a lasting pilgrimage infrastructure.

Materials and Methods

The present study employs a historical research method. Primary sources include Safavid chronicles such as *Tārīkh-i Ālam-ārā-yi 'Abbāsī*, *Tārīkh-i Abbasi (Ruznameh-ye Molla Jalal)*, and *Afzal al-Tavārīkh*. Additional evidence is drawn from Islamic geographical texts, manuscript sources, travel accounts, and modern historical studies. Route reconstruction was conducted through comparative examination of textual and geographical evidence.

Research Findings

The findings of the study indicate that a substantial portion of Shah Abbas's route followed the ancient Khorasan road. He established a new branch linking Isfahan directly to the highway via a shorter, safer route. In hazardous desert areas, especially across the central salt flats, he ordered the construction of paved roads, bridges, and guideposts. The study also shows that new stations were established at intervals matching pilgrims' daily walking capacity. Caravanserais, ribats, qanats, and water facilities were either built or improved along the route. Furthermore, new settlements, such as Abbasabad, were founded to support travelers and pilgrims.

Shah Abbas I, driven by his religious policies and personal belief in the pilgrimage to the eighth Imam of the Shi'a, sought to promote pilgrimage among the general public by preparing the Khorasan road. To this end, he attended to the road at various levels. His first fundamental measure—undertaken through the selection and traversal of the route—was to connect Isfahan to the ancient Khorasan highway via a shorter and safer path. This action enabled direct access from the capital and the central Shi'a-populated regions to Mashhad, thereby consolidating the position of this route within the Safavid communication network. At another level, drawing on his own experience of traveling on foot, Shah organized the route from Isfahan to Mashhad in accordance with the requirements of pedestrian travel.

In hazardous areas, particularly in the central desert and salt flats, he ordered the construction of a paved road, appointed officials to oversee its execution, and personally supervised the process. He also established new stations at long intervals between staging posts, so that pilgrims could stop at distances appropriate to their daily walking capacity. These measures ranged from creating a solid platform over the salt flat to constructing caravanserais and even founding new settlements. Providing basic facilities at the staging posts was another of

the Shah's initiatives, undertaken following his own journey on foot.

Discussion of Results and Conclusions

The findings of this study indicate that the pilgrimage of Shah Abbas I to Mashhad in 1010 AH (1601 CE) represented more than a personal act of piety and should be understood within the broader context of pilgrimage infrastructure development in Safavid Iran. Although the Khorasan road had long served as a major communication route linking central Iran with the eastern provinces, the evidence suggests that the Shah's journey contributed significantly to its revitalization and adaptation for religious travel. The reconstruction of the route demonstrates that, following his pilgrimage, Shah Abbas implemented measures to improve access to the shrine of Imam Reza. These included establishing a shorter connection between Isfahan and the Khorasan road through Khwar, constructing and restoring caravanserais and ribats, creating additional stopping places, and providing water through qanats, wells, reservoirs, and ponds. Such measures closely align with the practical needs of pilgrims traveling on foot and reflect an awareness of the challenges posed by long distances and the arid environment of central Iran.

The evidence further suggests that the Shah's direct experience of the route influenced these initiatives. By reducing distances between stations, improving access to water, and providing safer facilities for travelers, the Safavid government transformed sections of the Khorasan Highway into a route better suited to large-scale pilgrimage. Consequently, access to Mashhad became easier for pilgrims from central Iran. In this respect, Shah Abbas's pilgrimage can be regarded as a turning point in the development of the Khorasan road as a major pilgrimage route and in the expansion of pilgrimage culture in Safavid Iran.

احیای شاهراه خراسان در دوره شاه عباس اول؛ تمهید یک راه برای زیارت با پای پیاده^۱

نغمه اسدی چیمه، دانشجوی دکتری دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

n_asadichimeh@sbu.ac.ir

زهرا اهری* ، دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

z_ahari@sbu.ac.ir

حمیدرضا جیحانی، دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

h_jeyhani@sbu.ac.ir

چکیده

شاه عباس اول به زیارت حضرت رضا (ع) باور داشت. او در سال ۱۰۱۰ق برای زیارت و به قصد ادای نذر، مسیر اصفهان تا مشهد را با پای پیاده پیمود. برخلاف دیدگاه برخی پژوهشگران که این سفر را حرکتی نمادین در راستای اهداف نظامی و سیاسی دانسته‌اند، مقاله حاضر بر آن است که نشان دهد این رویداد، برآمده از انگیزه دینی شاه و مقدمه‌ای بر احیای راه کهن خراسان و تقویت کارکرد زیارتی آن بود. مدعای اصلی پژوهش آن است که تجربه زیارت با پای پیاده توسط شاه، به مداخلاتی در امتداد راه، منزلگاه‌ها و امکانات آن‌ها انجامید؛ مداخلاتی که تسهیل و ترویج زیارت در میان عموم مردم را ممکن می‌کرد. این تحقیق با راهبرد تاریخی به انجام رسیده و داده‌های آن از متون جغرافیایی، تاریخ‌نامه‌ها و سفرنامه‌های دوره صفوی گردآوری شده است. بازسازی مسیر حرکت شاه و بررسی منزلگاه‌ها نشان می‌دهد که پس از این سفر، اصفهان از طریق راهی کوتاه‌تر و ایمن‌تر به شاهراه کهن خراسان متصل شد و دسترس به مشهد به‌ویژه برای شیعیان نواحی مرکزی قلمرو صفوی فراهم آمد. یافته‌ها همچنین حاکی از آن است که به تناسب توان پیمایش روزانه زائران پیاده، منزلگاه‌های تازه‌ای در فواصل مناسب ایجاد یا تقویت شد و در هر منزل امکاناتی چون کاروان‌سرا، آب‌انبار، قنات و سکونتگاه‌های کوچک برای استراحت مسافران فراهم آمد. به این ترتیب، راه خراسان در عهد شاه عباس اول از کارکردی فقط ارتباطی یا نظامی به مسیری برای زیارت بدل شد و زمینه تثبیت جایگاه مشهد را به عنوان مهم‌ترین کانون زیارتی عصر صفوی فراهم ساخت.

واژه‌های کلیدی: شاه عباس اول، راه خراسان، مشهد، زیارت پیاده، منزل‌ها.

^۱. مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «زیارت مشهد با پای پیاده: تولید فضا - مکان در مقیاس سرزمین در عهد شاه عباس اول» است.

* نویسنده مسئول

مقدمه

زیارت نزد صفویان به‌ویژه شاه عباس اول بسیار حائز اهمیت بود. تعدادی از محققان این اهمیت را ناشی از پیوند دوسویه سیاست و مذهب در دوره صفوی دانسته‌اند و به کارکرد ایدئولوژیک زیارت به‌عنوان امری مذهبی تأکید کرده‌اند.^۱ گزارش‌های اسکندر بیگ منشی درباره سفرهای متعدد شاه عباس اول به مشهد مقدس نشان می‌دهد که سفر زیارتی علاوه بر آنکه ابزاری برای تثبیت قدرت و اثبات مشروعیت بود، در باور و ارادت شاه به امام هشتم شیعیان و انگیزه‌های دینی و مذهبی او ریشه داشت.^۲ طبق متن تاریخ عالم‌آرای عباسی، شاه عباس اول برای رهایی از بیماری و پیروزی بر دشمنان از امامان به‌ویژه حضرت رضا (ع) یاری می‌جست و به شکرانه پیروزی‌ها به مشهد سفر می‌کرد. او در این سفرها مدتی طولانی در مشهد می‌ماند و علاوه بر رسیدگی به امور شهر و مردم و خدمت به حرم، روزها و شب‌ها عبادت می‌کرد. جاروکنشی فرش‌های حرم، اهدای هدیه‌های گران‌بها، مانند قندیل‌ها و چهلچراغ‌های جواهرنشان و قالی‌های قیمتی و تعیین موقوفات گسترده برای حرم حضرت رضا (ع) همگی نمونه‌هایی از توجه او به شهر مشهد و مرقد امام هشتم (ع) بود. شاه عباس اول، سه سال پس از بازپس‌گیری خراسان و مشهد از ازبکان، در سال ۱۰۱۰ ق به قصد زیارت حضرت رضا (ع) و برای

ادای نذر با پای پیاده، راهی خراسان شد. این سفر یکی از مصادیق ویژه توجه شاه عباس به مشهد و اهمیت زیارت امام هشتم (ع) نزد او است. اسکندر بیگ سفر یادشده را به قصد زیارت و برای ادای نذر معرفی کرده است (ترکمان، ۱۳۸۲، ص. ۶۱۱). نیت شاه عباس اول برای این سفر با شیوه مسافرت، و وقایع آن نسبت دارد. در این سفر «مولانا جلال یزدی منجم سرکار خاصه شریفه» که در طول سفر همراه شاه بود گزارش سفر و شرح منزل‌های راه را از اصفهان تا مشهد نوشت (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۲۹۹). این گزارش، راه پیموده توسط شاه و تجربه پیاده‌روی او را نشان می‌دهد. مورخان معاصر شاه عباس اول و سیاحانی که پس از سال ۱۰۱۰ ق از همین راه عبور کرده‌اند، از دستورهای شاه صفوی برای بهبود راه خبر داده‌اند که همگی در نتیجه تجربه یادشده صادر شده است. این دستورها که احداث راه، برپایی منزل‌های تازه، ساخت رباط و کاروان‌سرا، حفر کاریز و ساخت برکه در پاره‌های مختلف راه را در بر می‌گیرد، نشان می‌دهد که شاه عباس اول علاوه بر توجه به مشهد به عنوان مقصد زیارت، به سفر زیارتی، عمل زیارت و ملزومات آن توجه دارد. از همین روست که بخشی از سفر وی در سال ۱۰۱۰ ق پیمودن پاره‌ای از راه کهن زائران امام رضا (ع) و نیز تمهیدات افزودن مسیری تازه برای این راه بوده است.

آرای اندیشمندانی نظیر آریا برلین علت را معطوف به تبیین‌ها و نیروهای بیرونی می‌داند. درحالی‌که انگیزه در ساحت اراده، مقاصد درونی و باورهای فردی کنشگر ریشه دارد که رفتار او را از دایره علیت خارجی به ساحت عاملیت انسانی وارد می‌کند (Mehta, 1971).

۱. برای اطلاع از دیدگاه این محققان، نک: (Savory, 1974)، (Melville, 1996)، (Farhat, 2002). در نظر این محققان توجه شاه به موضوع زیارت ناشی از علل و عوامل بیرونی و ناظر به قدرت از جمله عوامل سیاسی و نظامی است.

۲. در فلسفه تاریخ تمایز میان علت (Cause) و انگیزه (Motive)، گسستی روش‌شناختی در واکاوی کنش‌های انسانی است. مهتا با تکیه بر

پیشینه پژوهش

باوجود اهمیت سفر زیارتی شاه عباس با پای پیاده، عده کمی از محققان به آن پرداخته‌اند. ملویل در مقاله خود با عنوان «سفر زیارتی شاه عباس به مشهد» براساس دو تاریخ‌نامه مهم و رسمی این دوره، یعنی *عالم‌آرای عباسی و تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال)* سفر را بررسی کرده است (Melville, 1996). ملویل در این مقاله درباره هدف شاه عباس اول از این سفر و انگیزه وی برای پیمودن راهی چنین طولانی به نتیجه روشنی دست نمی‌یابد. به نظر او ممکن است تأکید بر زیارت و وفای به نذر توسط اسکندر بیگ، گونه‌ای تبلیغ برای شاه عباس اول باشد؛ ازاین‌رو، باوجود اشاره‌ای کوتاه به روحیه مذهبی شاه عباس، قصد وی را از سفر زیارتی، به محبوبیت مشهد نزد شاه در نتیجه گذراندن دوره مهمی از زندگی او در این شهر ربط می‌دهد. همچنین، به نظر وی چنین سفری می‌تواند گویای اهمیت لشکرکشی به بلخ و نیز فراهم‌کننده مقدمات آن باشد. ملویل درباره جزئیات سفر از جمله موقعیت منزل‌ها، فاصله میان آن‌ها و مدت‌زمان سفر بحث می‌کند. به نظر او گزارش ملاجلال درباره فاصله اصفهان تا کاشان مبهم است و یافتن موقعیت دست‌کم دو منزل در این پاره از راه ممکن نیست. در ادامه مسیر نیز او به یافتن موقعیت یک‌به‌یک منزل‌ها نمی‌پردازد؛ برای نمونه، در فاصله کاشان تا نیشابور منزل‌های دیگری نیز وجود دارد که موقعیت دقیق آن‌ها به دلیل ضبط نادرست نام منزل یا نبود آن در نقشه‌های امروزی به درستی توسط ملویل تشخیص داده نشده است. نداشتن توجه به نیت شاه عباس در مقام زائر و هدف از

ایجاد مسیر برای تسهیل آمدو شد زائران سبب شده است که در این مقاله نه تنها تمامی منزل‌ها به درستی شناسایی نشود، بلکه به ویژگی‌های هر مکان در طول مسیر، چستی منزل‌ها از حیث سابقه آن‌ها و نیز امکان استفاده زائران پیاده پرداخته نشود.

مقاله ملویل مبنای پژوهش دیگری است که میور (Mawer, 2011) آن را با عنوان «شاه عباس و سفر زیارتی به مشهد» منتشر کرده است. کارولین میور (Caroline Mawer) نویسنده مقاله، تصویر تهیه‌شده توسط ملویل را با اطلاعات به دست آمده از پیمایش راه و داده‌های تصاویر ماهواره‌ای ادغام کرده است. او علاوه بر نگاهی کلی به راه، به هر منزل و امکانات آن برای توقف و استراحت می‌پردازد. به این ترتیب، تصویر او از راه خراسان و منزل‌های آن نسبت به تصویری که ملویل ارائه کرده دقیق‌تر است؛ اما همچنان منزل‌هایی وجود دارد که نویسنده در یافتن موقعیت آن‌ها با مشکل مواجه شده است. میور در آغاز، سفر را زیارتی معرفی می‌کند؛ اما با اتکا به سندی مربوط به ارتش عثمانی که در آن برخی از منزل‌ها از حیث دسترسی به آب و علوفه و مکان استراحت بررسی شده‌اند، سفر را در سیاقی نظامی بررسی می‌کند. به نظر او وجود کاروان‌سراها و آب‌انبارهای متعدد در منزل‌ها بیش از هر چیز با نیازهای سواران نظامی شاه عباس اول تناسب دارد. در هر دو پژوهش یادشده می‌بینیم که فهم ناقص درباره انگیزه شاه عباس اول از سفر با پای پیاده، بر شناخت محققان از راه طی شده و منزل‌ها اثر گذاشته است.

بنابر بررسی‌های سیرو و کلایس پاره آغازین راه در دوره شاه عباس اول، بخشی از راه اصفهان به

فرح‌آباد بوده و به این منظور مهیا شده که شاه و ملازمانش را به حاشیه کویر مرکزی برساند تا از آنجا به طرف فرح‌آباد و مازندران حرکت کنند. به نظر ایشان تمهید چنین راهی، به شاه، همراهان و میهمانان او امکان می‌داده تا بدون نیاز به ورود به کاشان و با عبور از کناره شرقی آن، مسیر میان‌بر و مستقیمی برای رسیدن به کویر مرکزی طی کنند (کلایس، ۱۳۶۵؛ سیرو، ۱۳۵۷). چنین نگاهی، راه را تنها در خدمت شاه و به منظور تسهیل سفرهای تفریحی او به مازندران می‌داند و رفت‌وآمد مردم عادی و طبقات فرودست و دسترس آن‌ها به مسیر را نادیده می‌گیرد. نوشتار حاضر بر آن است که نشان دهد شاه عباس اول با هدف ترویج و تداوم زیارت به مثله امری آیینی و شیعی، در پی تسهیل سفر برای آن دسته از زائرانی بوده است که از پایتخت و نواحی شیعه‌نشین مرکزی و جنوبی قلمرو، با پای پیاده عازم زیارت امام هشتم (ع) می‌شدند. او در سفر سال ۱۰۱۰ق، با تجربه طی مسیر با پای پیاده، پاره‌ای از شاهراه قدیم خراسان را -که پیش‌تر کارکرد زیارتی نیز داشته- احیا کرده و با تمهیدات چندجانبه از قبیل احداث راه در پهنه مخاطره‌آمیز کویر و تولید فضاهای مناسب برای اقامت کوتاه زائران پیاده، اصفهان و توابع آن را با راهی کوتاه و ایمن به شاهراه یادشده متصل کرده است.

روش‌شناسی

راهبرد این تحقیق، تاریخی است. منابع اصلی آن،

گزارش‌های سفرهای متعدد شاه عباس اول به مشهد و خراسان در سه تاریخ‌نامه عالم‌آرای عباسی، تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال) و افضل‌التواریخ است. گزارش ملاجلال منجم در کتاب روزنامه ملاجلال، که جزئیات منزل‌ها و مسافت‌های مسیر اصفهان تا مشهد را در بر دارد، منبعی بسیار مهم برای بازشناسی راه خراسان در عصر صفوی و تطبیق آن با شاهراه کهن خراسان است. اهمیت ویژه این گزارش در آن است که ملاجلال در سفر سال ۱۰۱۰ق به طور مستقیم همراه شاه‌عباس بوده و به همین دلیل، اطلاعات او از مسیر و منزل‌ها دست‌اول و مبتنی بر مشاهده عینی است. از سوی دیگر، این متن، گزارشی منحصر به فرد از نخستین تجربه سفر زیارتی با پای پیاده محسوب می‌شود که چگونگی عملیاتی شدن چنین سفری را به خوبی نشان می‌دهد. با توجه به اهمیت این گزارش در شناسایی منزل‌ها و غنای جغرافیایی، در این پژوهش علاوه بر دو نسخه تصحیح‌شده کتاب روزنامه ملاجلال،^۱ به نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه ملی ایران^۲ و کتابخانه بادلیان^۳ نیز مراجعه و متن‌ها مقابله شده‌اند. در کنار این منابع، اسکندر بیگ منشی و فضل‌بیگ خوزانی صفاهانی -مؤلفان دو تاریخ‌نامه عالم‌آرای عباسی و افضل‌التواریخ- در این سفر همراه شاه نبوده‌اند. از همین رو، روایت آن‌ها بیشتر بر اخبار وقایع، شرح دستورها و اقدامات شاه عباس تمرکز دارد. همچنین برای تکمیل مباحث، سفرنامه‌های هم‌عصر شاه‌عباس اول نیز به عنوان منابع کمکی تحلیل

۳. منجم یزدی، بی‌تا/ب، ۲۶۷/۳۶۷.ب.

۱. کتاب روزنامه ملاجلال را به ترتیب سیف‌الله وحیدنیا در سال ۱۳۶۶ و مقصود علی صادقی در سال ۱۳۹۸ تصحیح و منتشر کرده‌اند.

۲. منجم یزدی، بی‌تا/ت، ۲۰۹/۱۳۲۶۲-۲۱۲.

شده‌اند. در کنار تاریخ‌نامه‌های معاصر شاه عباس اول، سفرنامه‌های هم‌عصر او نیز از منابع تحقیق بوده است.

۱. راه خراسان پیش از دوره صفویه

شاهراه خراسان راهی در جهت شرق و غرب بود که در دوران اسلامی، بغداد پایتخت خلافت را به خراسان و ورارود متصل می‌کرد. جغرافی‌دانان مسلمان با اتفاق نظر درباره آن نوشته‌اند. مسالک و ممالک نوشته ابن خردادبه اولین منبعی است که برای شناخت راه خراسان و منزل‌های آن در دست است (ابن خردادبه، ۱۳۷۱، ص. ۳۵). کامل‌ترین شرح از شاهراه خراسان را ابن‌رسته اواخر قرن سوم هجری در *علاق النقیسه* نوشته و منزله‌به‌منزل با ذکر رودها، پل‌ها، ارتفاعات، سرایشی‌ها و دهکده‌های بر سر راه یادشده را وصف کرده است (ابن‌رسته، بی‌تا، ۱۶۳-۱۷۱). مقدسی نیز در *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، منزل‌ها را در بخشی از راه خراسان برشمرده که با شرح ابن‌رسته اشتراک دارد (مقدسی، ۱۳۶۱، ص. ۵۵۰). شرح مفصل‌تری از راه منتهی به خراسان در سده هشتم هجری را مستوفی در مقاله سوم کتاب *نزهة القلوب* نوشته است (مستوفی، ۱۳۶۲، ص. ۱۶۴). در شکل ۱ منزل‌های شاهراه قدیم خراسان

براساس مسالک و ممالک، *علاق النقیسه* و *نزهة القلوب* ارائه شده است. اشتراک و انطباق منزل‌ها در سه جغرافی‌نامه نشان می‌دهد راه خراسان در طول سده‌ها محل عبور بوده و جغرافی‌دانان نیز درباره آن اتفاق نظر داشته‌اند.

در منابع پیش از صفوی مقصد شاهراه خراسان اغلب نیشابور و مرو معرفی شده است و کمتر از آن به‌عنوان راهی زیارتی به مقصد شهر مشهد یاد می‌شود؛ بااین‌حال، برخی قرائن نشان می‌دهد از این طریق نیز به زیارت حضرت رضا(ع) می‌رفته‌اند. خاقانی شروانی شاعر سده ششم هجری که در طلب دیدار خاک خراسان و آستان‌بوسی امام هشتم بوده، در اشعارش در وصف این طلب اشاره می‌کند که برای سفر به خراسان و همچنین دیدن بسطام به ری آمده (نک: خاقانی شروانی، بی‌تا، غزل شماره ۲۴۳) و به‌دلیل بیماری ناچار شده است که در این شهر بماند؛ ازاین‌روست که همچنان که شوق دیدار خراسان را بیان می‌کند، از ری و ناملایماتش شکایت دارد.^۱ با استناد به اشعار خاقانی درباره زیارت حضرت رضا(ع) می‌توان دریافت که رسیدن زائران به مشهد از حدود مرکز ایران از همین راه میسر می‌شده است.

۱. خاک سیاه بر سر آب و هوای ری / دور از مجاوران مکارم‌نمای ری
(نک: خاقانی شروانی، بی‌تا، قصیده شماره ۲۱۷).

منزل های راه خراسان				
وضع موجود	این خرداده	این رسته	مستوفی	
بغداد	بغداد	بغداد	بغداد	
قصر شیرین	-	قصر شیرین	قصر شیرین	
حلاوان	حلاوان	حلاوان	حلاوان	
کرمانشاه	قرماسبین	قرماسبین	کرمانشاهان	
همدان	همدان	همدان	همدان	
ساوه	-	ساوه	-	
شهر تاریخی در جنوب ری	مشکویه	مشکویه	-	
دهی میان ری و ساوه	-	قسطانه	-	
ری	ری	ری	ری	
خوار	-	خوار	خوار	
دهشک	-	قصر الساج	دیه نشک	
لاسرگرد	-	رأس الکلب	رأس الکلب	
سرخره	-	-	دیه سرخر	
سمنان	-	سمنان	سمنان	
رباط آهوان	-	رباط آهوان	رباط آهوان	
	-	-	رباط هرمز	
دامغان	قوس	دامغان	دامغان	
حوالی دهولا	-	حداده	مهماندوست	
بدشت و یسپتام	-	بدش	یسپتام	
مزنجان	-	موزجان	-	
	-	هقندر	-	
	-	اسداباد	-	
	-	بهمن آباد	-	
حوالی سبزوار	-	خسروچرد	-	
سبزوار	-	سازوار	سبزوار	
سنکبدر	-	سنکدر	-	
نیشابور	نیشابور	نیشابور	نیشابور	

اول به گزارش سفرهای او به خراسان تکیه می‌کنیم. به‌ویژه که او در سال‌های آغازین حکومتش برای دفع خطر حمله‌های اوزبکان و فتح بلخ، مرو و هرات بارها به خراسان سفر کرده است. در بین این رفت‌وآمدها، سفر او به مشهد در سال ۱۰۱۰ق با پای پیاده سفری منحصر به فرد است و مورخان معاصر شاه عباس درباره‌ی راهی که شاه صفوی در این سفر طی کرده و رویدادهای آن، اخبار مفصلی می‌دهند. برای شناخت راه خراسان دست‌کم در دوره‌ی شاه عباس اول، سفرهای او را به پیش از سال ۱۰۱۰ق و پس از آن تقسیم کرده و در ادامه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

اول

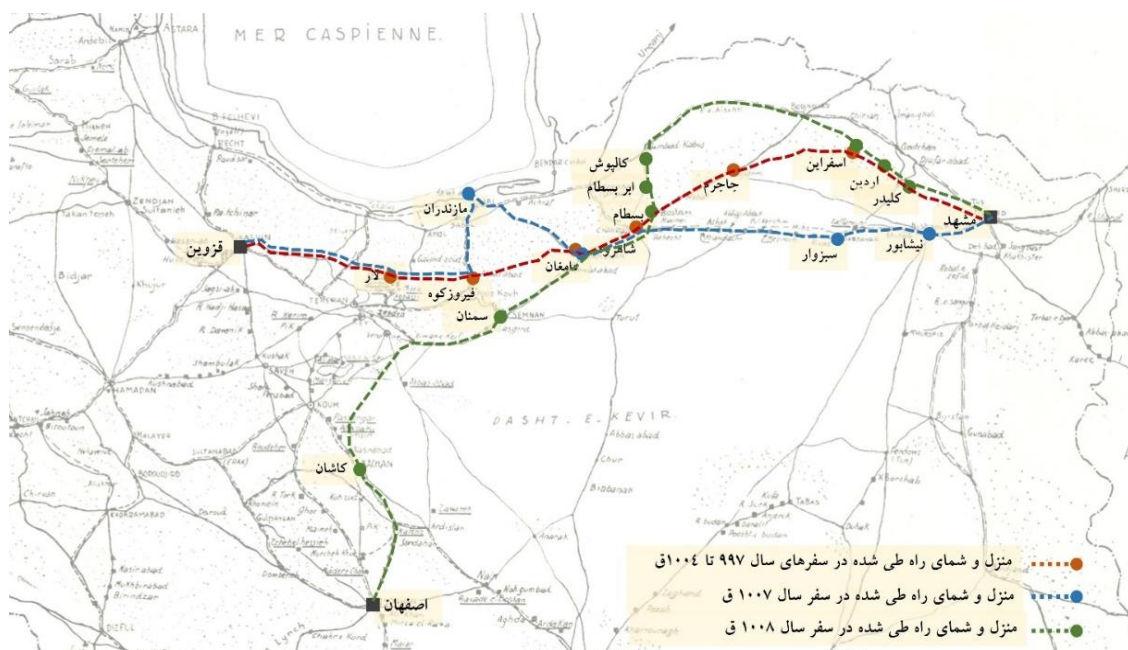
در دوره صفوی با کمبود متن جغرافیایی مواجه‌ایم. مختصر مفید تألیف محمد مفید مستوفی بافقی در واقع تنها اثر مستقل جغرافیایی برجای‌مانده از عصر صفوی است که براساس *نزهة القلوب* حمدالله مستوفی تصنیف شده و در بسیاری از موضوع‌ها با آن مشترک است (مفید، ۱۳۹۶). مؤلف در این کتاب به معرفی ایالت‌ها در نظام کشورداری صفوی می‌پردازد؛ اما درباره راه‌ها خبر چندانی نمی‌دهد؛ ازاین‌رو، برای اطلاع از راه‌های منتهی به خراسان در دوره شاه عباس

۲.۱. سفرهای شاه عباس اول به خراسان تا پیش از

سال ۱۰۱۰ق

شاه عباس تا پیش از سال ۱۰۱۰ق، سه راه را برای رسیدن به خراسان و مشهد طی کرده است. او در سفرهای خود در سالهای ۹۹۷، ۱۰۰۱، و ۱۰۰۴ق از قزوین راهی خراسان شده و از راه بسطام، جاجرم، اسفراین و چمن رادکان به مقصد رسیده است (ترکمان، ۱۳۸۲، ص. ۳۹۹-۴۰۴؛ خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۵۰۷). در سال ۱۰۰۷ق شاه عباس ابتدا از اصفهان به قزوین و سپس به مازندران رفته، در محل دامغان وارد شاهراه خراسان شده و با عبور از سبزوار

و نیشابور به مشهد مقدس رسیده است (ترکمان، ۱۳۸۲، ص. ۲۵۷-۲۵۹). سفر بعدی شاه عباس به خراسان در سال ۱۰۰۸ق نیز از اصفهان آغاز شده است. او در این سفر از کاشان و سمنان گذشته و از بسطام وارد راهی شده که از کالپوش و اسفراین می‌گذرد و به مشهد می‌رسد (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۸۴-۲۸۶؛ شکل ۲)؛ بنابراین در هریک از این سفرها بخشی از راه طی شده در سال ۱۰۱۰ق را پیموده و تجربه کرده و به‌لین ترتیب با راه‌های مختلف، مسافت‌ها و امکانات منزل‌ها آشنا شده است. به نظر می‌رسد تجربه پیمایش این راه‌ها بر انتخاب مسیر سفر سال ۱۰۱۰ق با پای پیاده مؤثر بوده است.

شکل ۲: مسیر سفرهای شاه عباس اول در فاصله‌ی سال‌های ۹۹۷ تا ۱۰۰۸ق

(ترکمان، ۱۳۸۲؛ منجم یزدی، ۱۴۰۰؛ خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴)

۲.۲. سفر شاه عباس اول با پای پیاده در سال ۱۰۱۰ق

مشهورترین سفر شاه عباس اول، سفر او به مشهد در سال ۱۰۱۰ق با پای پیاده است. مورخان گزارش خروج شاه و همراهانش از اصفهان و رویدادهای سفر را ثبت کرده‌اند (ترکمان، ۱۳۸۲، ص. ۶۱۱). در این

سفر، محمد زمان سلطان ترکمان، مهتر سلمان و میرزا

هدایت نجم ثانی، با طنابی^۱ به طول هزار قدم راه را می‌پیموده‌اند «تا مسافت هر منزل معلوم شود» (منجم یزدی ۱۴۰۰، ص. ۲۹۹؛ ترکمان، ۱۳۸۲، ص. ۶۱۱). ملاجلال منجم، مسئول ثبت منزل‌ها و فاصله آن‌ها بوده و گزارشی از این سفر نوشته است. براساس گزارش او، شاه و همراهانش پس از خروج از اصفهان از دروازه توقچی، به دولت‌آباد^۲ رسیده‌اند. او از اصفهان تا مشهد سی‌وشش منزل را برشمرده که عبارت‌اند از: رباط قاضی عماد،^۳ کاروان‌سرای سردهن،^۴ پای چنار نطنز، برکه پیش کاروان‌سرای خواجه قاسم،^۵ امام‌زاده،^۶ کاشان، آران و بیدگل، خوشاب،^۷ دست‌کن،^۸ حوض آقا محمد، پل شوراب، سرچشمه، قید،^۹ ده‌نمک، عبدل‌آباد،^{۱۰} آب باریک،

لاسجد، سرخه، سمنان، چاشتخوران، رباط آهوان، رباط قوشه، ده قازق سلطان،^{۱۱} دامغان، ده‌ملا، غوریان،^{۱۲} پیش (بدش)،^{۱۳} میامی، الهاک، مزینان، صدخر[و]،^{۱۴} سبزوار، رباط دودر،^{۱۵} کلیدر، نیشابور، مشهد (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۲۹۷).

دقت در منزل‌ها نشان می‌دهد که راه پس از منزل فند از توابع خوار (گرمسار فعلی)، بر شاهراه کهن خراسان منطبق می‌شده است. در این پاره از راه، منزل‌های ده‌نمک، لاسجد، سرخه، سمنان، رباط آهوان، دامغان، بدشت، سبزوار، کلیدر و نیشابور با منزل‌های ذکرشده در متون پیش از صفوی مشترک‌اند. منزل ده‌ملا به حداده و منزل مزینان به اسدآباد و بهمن‌آباد نیز بسیار نزدیک است و به یکدیگر دلالت

۱. ۱۵۰ طناب با یک فرسخ شرعی برابری می‌کرده است (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۲۹۹).

۲. دولت‌آباد منزلی در سه فرسخی شمال اصفهان است (فیگوئروا، ۱۳۶۳، ص. ۲۳۴).

۳. موقعیت رباط قاضی عماد مشخص نیست.

۴. این کاروان‌سرا در هر دو نسخه کتابخانه بادلیان (منجم یزدی، بی‌تا/ب، ۲۶۷/۳۶۷) و کتابخانه ملی ایران (منجم یزدی، بی‌تا/ت، ۲۰۹/۸۱۳۲۶۲) به صورت «سردهن» ضبط شده است.

۵. خواجه قاسم نطنزی، مستوفی دربار شاه طهماسب بوده است. نک: (تقی‌الدین کاشی، ۱۳۸۴، ص. ۷۷).

۶. چارلز ملویل (۱۹۶۶) موقعیت منزل «امام‌زاده» را نیافته است. این منزل از کاروان‌سرای خواجه قاسم پنج فرسخ و تا کاشان سه فرسخ فاصله دارد. حسینی سوانح‌نگار تفرشی، وقایع‌نگار عصر شاه صفی ذیل «نهضت رایات جاه و جلال به سیر محروسه ممالک» از سفر شاه به کاشان خبر می‌دهد و در گزارش سفر از منزل «خرمدشت» در سه فرسخی کاشان نام می‌برد (حسینی سوانح‌نگار تفرشی، ۱۳۸۸، ص. ۳۳). در حال حاضر روستای خرم‌دشت در حدود بیست کیلومتری جنوب کاشان واقع است و بنای امام‌زاده‌ای نیز در آن وجود دارد؛ بنابراین به نظر می‌رسد منزل امام‌زاده همان منزل خرم‌دشت است.

۷. موقعیت دقیق منزل‌های خوشاب، پل شوراب و سرچشمه را نمی‌توان شناسایی کرد.

۸. این منزل را فضلی بیگ خوزانی به صورت دستگین ثبت کرده است (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۲۹۹).

۹. «قریه قید از اعمال خوار» احتمالاً روستای «فند» در جنوب شرقی گرمسار فعلی است (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۳۰۰، توضیح مصحح).

۱۰. این منزل در سفرنامه‌های دوره قاجار به صورت «عبدالله‌آباد» معرفی شده است (حکیم الممالک، ۱۲۸۴، ص. ۴۴؛ قورخانچی، ۱۳۶۰، ص. ۶۱).

۱۱. در حال حاضر منزلی با این نام در نقشه‌های جغرافیایی یافت نمی‌شود. براساس فواصل، به منزل‌های قبل و بعد موقعیت این منزل بر آبادی دولت‌آباد که قورخانچی از آن یاد کرده منطبق است (قورخانچی، ۱۳۶۰، ص. ۷۱).

۱۲. این منزل به نام خوریان شناخته می‌شود.

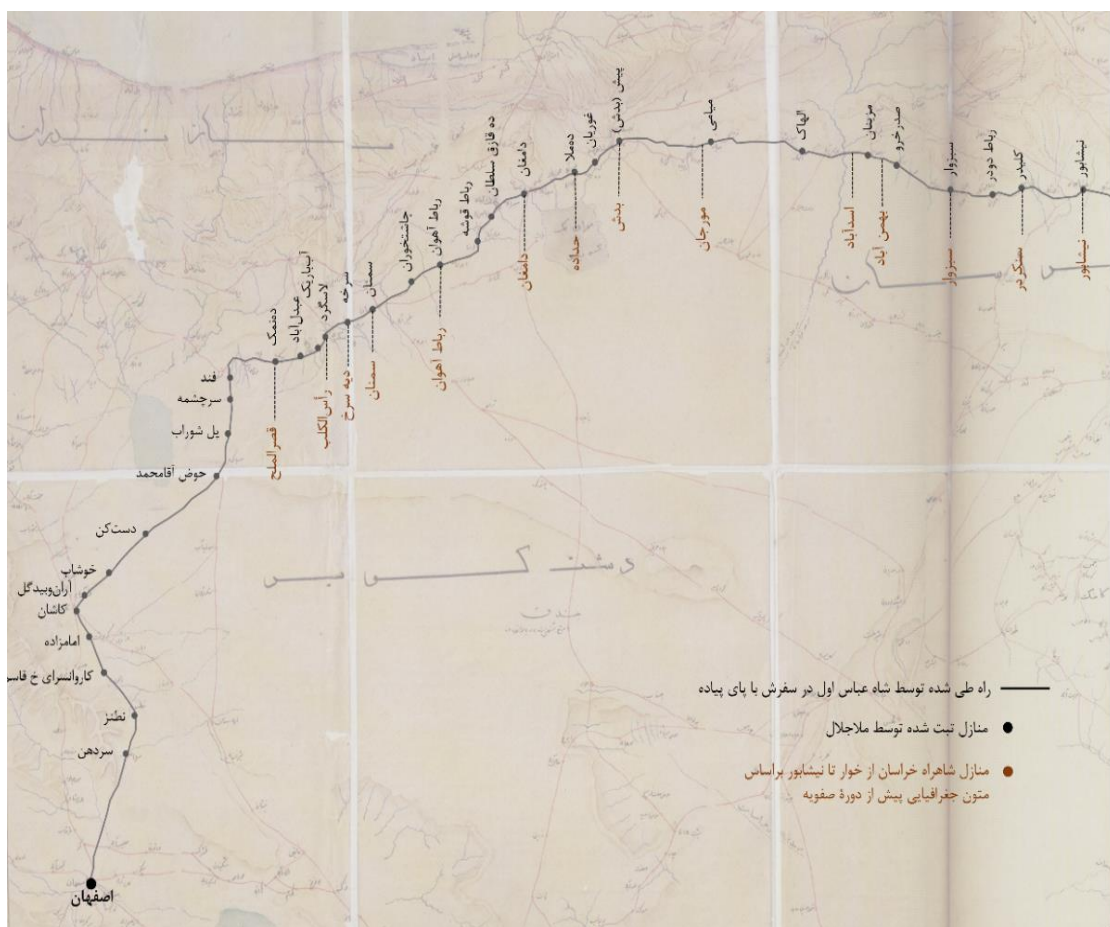
۱۳. در نسخه روزنامه ملاجلال منجم یزدی در کتابخانه ملی، طرز نگارش این کلمه به «بدش» نزدیک است (منجم یزدی، بی‌تا/ت، ۲۱۰/۸۱۳۲۶۲). از طرفی توجه به فاصله‌ای که ملاجلال از «پیش» تا منزل‌های قبل و بعد از آن ثبت کرده، نشان می‌دهد که منزل «پیش» بر بدشت فعلی منطبق است.

۱۴. صدخر[و] از توابع شهرستان داورزن است.

۱۵. موقعیت این منزل را نیز نمی‌توان شناسایی کرد. به نظر کارولین میور این منزل احتمالاً آبادی زعفرانیه است (Mawer, 2011, p. 124). بررسی فاصله زعفرانیه به سبزوار و سنگ‌کلیدر این احتمال را تقویت می‌کند.

توسط شاه عباس مؤثر بوده است، از جمله اینکه مسیر یادشده نسبت به سایر مسیرها کوتاه تر است، به دلیل گذر از نواحی کوهپایه‌ای و دشت‌ها پیاده‌روی در آن، آسان و دسترس به آب تا اندازه‌ای میسر است و در برخی از منزل‌ها نیز جایی برای اقامت دارد.

می‌کنند. **شکل ۳**، راه خراسان و منزل‌های آن را از خوار تا مشهد در دوره شاه عباس اول به تصویر می‌کشد. همچنین، مقایسه آن با **شکل ۲** نشان می‌دهد بخش عمده این راه در دو سفر سال‌های ۱۰۰۷ و ۱۰۰۸ق به‌طور جداگانه پیموده شده است. به نظر می‌رسد مجموعه‌ای از عوامل بر انتخاب این مسیر

شکل ۳: مسیر سفر شاه عباس اول در سال ۱۰۱۰ق و منزل‌های مشترک میان این راه و شاهراه کهن خراسان؛ روی نقشه حدود خراسان (نظرآهاری و همکاران، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۴)^۱

شاه عباس اول، شاخه‌ای به شاهراه خراسان افزوده است. به عبارتی، با کم‌رنگ شدن پاره غربی راه خراسان (از خوار تا بغداد) به‌واسطه تسلط عثمانی بر

۳. افزودن راهی تازه؛ اتصال اصفهان به شاهراه خراسان

راه طی شده در سفر سال ۱۰۱۰ق نشان می‌دهد که

۱. مسیر و منزل‌ها توسط نگارندگان روی نقشه حدود خراسان در اواخر دوره قاجاریه (ترسیم‌شده توسط محمدرضا قراچه داغی) نشان داده شده است.

عراق عرب، راهی به طرف جنوب تعریف شده تا اصفهان، پایتخت شاه عباس اول را به شاهراه خراسان متصل کند. با چنین تمهیدی علاوه بر اتصال اصفهان به شریان مهم خراسان، سفر به مشهد از شهرهای شیعه‌نشین در نواحی مرکزی قلمروی صفوی میسر می‌شود. این راه تازه از یک سو از اصفهان به خوار می‌رسد و در محل خوار به شاهراه خراسان می‌پیوندد. از سوی دیگر، امتداد آن به طرف شمال سفر شاه را از اصفهان به فرح‌آباد و اشرف میسر می‌کند؛ بنابراین، سفر مستقیم از اصفهان به مازندران نیز ممکن می‌شود. این راه تازه پیش از رسیدن به خوار و پیوستن به شاهراه خراسان، دو پاره اصلی دارد: از اصفهان تا کاشان، و از کاشان تا خوار.

۳.۱. از اصفهان تا کاشان

شاه عباس اول با تمهید راهی کوتاه و ایمن، اصفهان را به شاهراه خراسان متصل کرد؛ به طوری که سفر برای مسافران و زائرانی که با پای پیاده به راه می‌افتادند در تمام اوقات سال میسر باشد. سیرو دو خط سیر پررفت و آمد را شناسایی کرده که از اصفهان به کاشان می‌رسند. خط سیر اول، راهی است که اصفهان را از طریق مورچه‌خورت و قهرود به کاشان متصل می‌کند (سیرو، ۱۳۵۷، ص. ۳۲؛ شکل ۴)؛ و خط سیر دوم راه اصفهان به دینی است و از طریق سردهان و نطنز به کاشان می‌رسد (سیرو، ۱۳۵۷، ص. ۳۵؛ شکل ۴). خط سیر اول، راهی تابستانی است که از مناطق کوهستانی و سرد می‌گذرد. در مقابل، راه دوم از نظر عوارض طبیعی و آب‌وهوا وضع بهتری دارد.

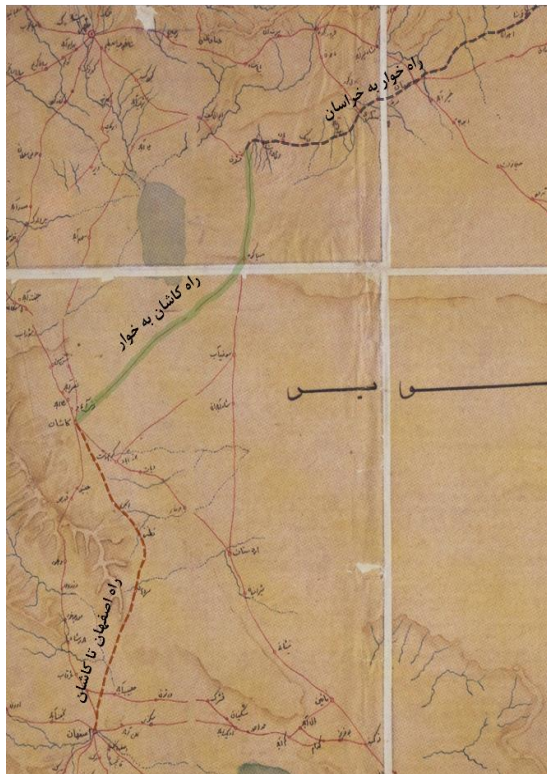
راه ثبت‌شده توسط ملاجلال در منزل‌هایی، مانند

سردهان، نطنز، عباس‌آباد و کاروان‌سرای زیزه^۱ بر خط سیر دوم منطبق می‌شود و نشان می‌دهد شاه عباس اول در سال ۱۰۱۰ق از راه دوم عبور کرده است. مطابق پیمایش سیرو، این راه که بخش‌هایی از آن با راه اصفهان به فرح‌آباد نیز مشترک است از میدان شاه اصفهان آغاز می‌شده، پس از عبور از دهکده زینیه و قمشه، از کاروان‌سرای دینی، بهجت‌آباد و رباط سلطان می‌گذشته است. سیرو اشاره می‌کند که منزل رباط سلطان به دلیل قرارگیری در معرض بادهای شدید، در دوره صفویه به محل سردهان منتقل شده است (سیرو، ۱۳۵۷، ص. ۳۵). این راه پس از سردهان و عبور از نطنز به عباس‌آباد می‌رسیده و با عبور از کاروان‌سرای زیزه تا کاشان ادامه می‌یافته است (سیرو، ۱۳۵۷، ص. ۳۷). دقت در راه و منزل‌هایی که شاه عباس اول در سال ۱۰۱۰ق پشت سر گذاشته، نشان می‌دهد که او در فاصله اصفهان تا کاشان از راهی عبور کرده که از حیث آب‌وهوا و پستی و بلندی زمین، مساعدتر بوده و منزل‌های نزدیک به هم داشته است. این راه برخلاف راه فرح‌آباد^۲ به شاه این امکان را می‌داده که از شهر کاشان نیز عبور و در آن اقامت کند. با عبور چنین راهی از کاشان که از مناطق اصلی شیعه‌نشین در دوره صفوی بوده، سفر به مشهد برای زائران کاشان و اطراف آن نیز میسر می‌شده است.

۱. راه یادشده پس از منزل نطنز به طرف خلل‌آباد و امام‌زاده آقا علی عباس متمایل می‌شده و بدون عبور از کاشان به منزل سفیدآب در حاشیه کویر می‌رسیده است (کلایس، ۱۳۶۵).

۲. کاروان‌سرای زیزه همان کاروان‌سرای خواجه قاسم است و به سبب نزدیکی به روستای ده‌زیره به کاروان‌سرای زیره مشهور شده است.

عباس اول در سفر سال ۱۰۱۰ق، خود از این راه (راه سیاه‌کوه) عبور کرده و سپس آن را برای دیگر مسافران بهبود بخشیده است.

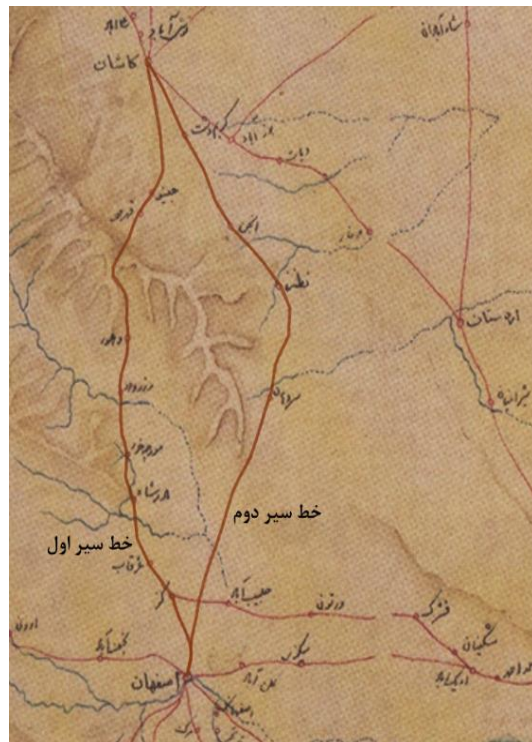

شکل ۵: راه کاشان به خوار (رنگ سبز) و نسبت آن با راه اصفهان تا کاشان و راه خراسان (نظرآهاری و همکاران، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۴)^۴

منزل‌ها در فاصله کاشان تا خوار مطابق گزارش منجم یزدی از این قرار است: آران و بیدگل، خوشاب، دست‌کن، حوض آقا محمد، پل شوراب، سرچشمه و قریه قید (فند) از اعمال خوار (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۳۰۰). منزل «دست‌کن» در گزارش خوزانی صفاهانی درباره سفر سال ۱۰۱۰ق، «رباط دستگین» معرفی و فاصله آن تا ابتدای نمکزار دو فرسخ ذکر شده است (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۲۹۹). با

^۳. گزارش فضلی بیگ خوزانی و پیترو دلاواله وضع این راه و مخاطرات آن را نشان می‌دهد (نک: خوزانی، ۱۳۹۴، ص. ۲۹۹؛ دلاواله، ۱۳۷۰، ص. ۱۴۸).

^۴. ترسیم خطوط روی نقشه توسط نگارندگان.

شکل ۴: دو خط سیر از اصفهان تا کاشان (نظرآهاری و همکاران، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۴)^۱

۳.۲. از کاشان تا خوار

کوتاه بودن راه برای شاه عباس اول و تحقق لیده او اهمیت داشته است. براساس نقشه «حدود خراسان» از اواخر دوره قاجاریه پیوستن به شاهراه خراسان از راه‌های حاشیه غربی کویر مرکزی و پیوستن به راه کهن از محل ایوان کیف، ری و ساوه نیز میسر بوده؛ اما با عبور از این راه‌ها سفر بسیار طولانی می‌شده است. راه کاشان به خوار با عبور از میان کویر مرکزی^۲ به مسافران و زائران این امکان را می‌داده که از راهی میان‌بر به شاهراه خراسان وارد شوند (شکل ۵). بنابه گزارش مورخان و سیاحان، دست‌کم هشت فرسخ از این راه از میان نمکزار می‌گذشته و عبور کاروانیان از آن با دشواری‌های بسیاری همراه بوده است.^۳ شاه

^۱. ترسیم خطوط روی نقشه توسط نگارندگان.

^۲. پارک ملی کویر امروزی.

در نظر گرفتن این مشخصات، منزل دست‌کن بر محل کاروان‌سرای مرنجاب و چاهی در نزدیکی آن منطبق می‌شود. همچنین، پیگیری منزل «حوض آقا محمد» بر روی عکس‌های ماهواره‌ای جایی را با همین نام در نزدیکی کاروان‌سرای قصر بهرام در دامنه شمال غربی سیاه‌کوه نشان می‌دهد و درستی موقعیت آن، با گفته خوزانی صفاهانی درباره هشت فرسخ نمکزار میان منزل دست‌کن و حوض آقا محمد، تأیید می‌شود. موقعیت دقیق منزل‌های «پل شوراب» و «سرچشمه» روشن نیست؛ اما روستای فند در جنوب شرقی گرمسار با همین نام در عکس‌های ماهواره‌ای دیده می‌شود؛ بنابراین می‌توان تصور کرد که راه یادشده کاشان را به آران و بیدگل مرتبط می‌کرده و با میل به طرف شمال شرقی، به منزل دست‌کن در حدود کاروان‌سرای مرنجاب فعلی می‌رسیده، سپس با عبور از هشت فرسخ نمکزار و گذر از غرب و شمال غربی سیاه‌کوه به طرف شمال و روستای فند می‌رفته است تا در جایی میان ده‌نمک و خوار به راه خراسان بپیوندد.

۴. تمهید راه برای سفر با پای پیاده

شاه عباس اول علاوه بر اتصال اصفهان به راه خراسان و فراهم آوردن امکان سفر زیارتی برای ساکنان شهرهای مرکزی، از جمله پایتخت، به راه تازه و راه کهن خراسان به ترتیبی رسیدگی کرده که عبور زائران پیاده از آن آسان شود. دستورهای شاه عباس برای بهبود راه از اصفهان تا خراسان و آماده‌سازی آن برای سفر پیاده در سه دسته قرار می‌گیرد: نخست، احداث راه در پهنه‌های پرخطر؛ دوم، توجه به فاصله میان منزل‌ها؛ سوم توجه به امکانات لازم برای استراحت در توقفگاه‌ها. در ادامه، به تفکیک به هر دسته می‌پردازیم.

۴.۱. احداث راه در پهنه‌ای پرخطر

پرخطرترین بخش راه، پاره‌ای است که از دل نمکزار و کویر مرکزی می‌گذرد. طبق گزارش خوزانی صفاهانی کاروانیان و چهارپایان در این راه بر اثر حرارت و تشنگی هلاک و در نمک و گل‌ولای دفن می‌شده‌اند (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۲۹۹). شاه عباس اول در سفر خود با پای پیاده برای بهبود بخشیدن به راه یادشده دستورهای داده و خوزانی صفاهانی گزارش آن را این‌گونه نوشته است: «حسب الامر اعلی مقرر شد که میرزا محمد وزیر صفاهان برآورد اخراجات نموده، کس تعیین نمایند که تمامی هشت فرسخ راه را به نوعی سنگ‌بست نمایند، که نمک به تحلیل نتولند برد و سه ذرع نمک را کنده فرش سنگ نمایند و نیم ذرع از روی نمک بلند سازند، که مترددین مثل جاده به فراغت تردد نموده آسیبی به احدی نرسد...» می‌شده‌اند (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۳۰۰). این فقره نشان می‌دهد که شاه عباس برای تسهیل تردد در پهنه پرخطر نمکزار دستور داده راه سنگ‌فرش را به نحوی احداث کنند که از بستر شوره‌زار اندکی بلندتر باشد و در مقابل گرما، آب‌های سطحی و نمک آسیبی نبیند.

فقره دیگر همین تاریخ‌نامه نشان می‌دهد اجرای دستور شاه عباس بلافاصله پس از صدور آن آغاز شده و پس از برآورد هزینه، در هر پاره از راه، کسانی مسئول و متولی کار شده‌اند. زینب بیگم، عمه شاه عباس اول، عهده‌دار ساخت رباط و رسیدگی به راه خراسان از طرف عراق (عجم) شده و خود، این کار را به وزیر و داروغه کاشان واگذار کرده است. ادامه راه را نیز به میرزا محمد وزیر اصفهان سپرده‌اند تا کار طرح انداختن راه سنگ‌فرش را آغاز کند (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۳۰۰). غرض از این تقسیم کار آن بوده که بخش عمده‌ای از دستور شاه تا بازگشت او از مشهد اجرا شده باشد و شاه و ملازمانش از

(دلاواله، ۱۳۷۰، ص. ۱۴۸). دلاواله در ادامه مسیر، پس از اقامت در کاروان‌سرای سیاه‌کوه دوباره وارد کویر شده و از جاده سنگ‌فرش عریضی به طول پنج فرسخ عبور کرده است. طبق گزارش او، در محل تلاقی جاده سنگ‌فرش با رودهای نمکی، پل‌هایی ساخته‌لند و یکی از این پل‌ها اطاقی نیز برای لقامت مسافران داشته است (دلاواله، ۱۳۷۰، ص. ۱۵۱؛ شکل ۶). به این ترتیب، دستور شاه عباس برای احداث راه در دل شوره‌زار و کویر مرکزی هفت سال بعد توسط او پیگیری شده و گزارش دلاواله نشان می‌دهد پانزده سال بعد، کار رسیدگی به راه پیشرفت چشمگیری داشته است. به طوری که او و همراهانش به سلامت از پهنه کویر عبور کرده‌اند.

شکل ۶: بقایای راه سنگ‌فرش و یکی از پل‌های آن (از مجموعه عکس‌های ولفرام کلایس، در وبگاه باستان‌شناسی آلمان)^۱

را بیماید (جدول ۱؛ شکل ۷). بنابر سفرنامه فوروکاوا برای مسافر پیاده، پیمودن پنج فرسخ در طول یک روز ممکن است و مسافر پس از طی این مسافت، باید در محلی بیاساید (فوروکاوا، ۱۳۸۴، ص. ۱۴۰)؛ باین حال

امکانات راه تازه بهره‌برند.

منابع تاریخی از چگونگی پیشرفت کار احداث راه سنگ‌فرش، در دو مرحله خبر می‌دهند. شاه عباس در سال ۱۰۱۷ق در راه بازگشت از فرح‌آباد به اصفهان، در سیاه‌کوه توقف کرده است تا از درستی اجرای سنگ‌فرش کردن راه مطمئن شود (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۴۷۶). دلاواله نیز که در سال ۱۰۲۵ق از میانه کویر گذشته، از پیشرفت کار احداث راه خبر داده است. او در فاصله کاشان تا خوار، پس از منزل دست‌کن وارد نم‌کزار شده و ضمن یادآوری دشواری عبور از نم‌کزار پیش از تمهیدات شاه، به راه سنگ‌فرش و سنگ‌های سیاه راهنما اشاره کرده که برای تشخیص راه در امتداد آن قرار داده‌لند و این امکانات را از آثار سفر زیارتی شاه عباس اول معرفی کرده است

۴.۱. توجه به فاصله‌های میان منزل‌ها

توجه به گزارش ملاجلال منجم درباره سفر شاه عباس نشان می‌دهد که فاصله اغلب منزل‌ها از یکدیگر به اندازه‌ای است که مسافر پیاده می‌تواند آن

<https://arachne.dainst.org/entity/6819941?fl=20&q=kleiss&resultIndex=422>

^۱ <https://arachne.dainst.org/entity/6819942?fl=20&q=kleiss&resultIndex=198>;

کاروانسرای خواجه قاسم	۶	رابط قوشه	۶
امامزاده	۵	ده قازق سلطان	۳
کاشان	۳	دامغان	۳
آران و بیدگل	۱	دهملا	۷
خوشاب	۳	غوریان	۲
دست‌کن	۵	پیش	۳
حوض آقامحمد	۱۱	میامی	۱۰
پل شوراب	۴	الهاک	۱۰
سرچشمه	۴	مزینان	۹
قید	۲	صدخر[و]	۴
ده‌نمک	۵	سبزوار	۱۰
عبدل‌آباد	۳	رابط دودر	۷
آب باریک	۲	کلیدر	۲
لاسجد	کمتر از یک فرسخ	نیشابور	۹

(منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۲۹۷)

نگاهی به راه خراسان و منزل‌های آن پس از سال ۱۰۱۰ق نشان می‌دهد که در دوره حکومت شاه عباس اول در فاصله طولانی میان منزل‌ها، به فراخور، امکانات محیط منزلی افزوده شده است (شکل ۷)؛ برای نمونه، خوزانی صفاهانی درباره دستور شاه عباس برای اقامت مسافر پیاده در فاصله ۱۱ فرسخی مابین منزل دست‌کن و حوض آقا محمد نوشته است: «حسب الامر اعلی مقرر شد ... رابط کاران در هر طرف سرایی کوچک در میان قرار دهند که اگر پیاده طی این راه نتواند نمود، آن شب محل اقامت داشته باشد» (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص ۳۰۰). دلاواله نیز در سال ۱۰۲۵ق در همین راه به قطعه زمینی اشاره کرده که از سفر پای پیاده شاه عباس در سال ۱۰۱۰ق در نمکزار به جا مانده است. این بنا با خاک و خشتی که از جای دیگر آورده شده، ساخته شده و پذیرای

فاصله منزل‌ها اندکی کمتر و بیشتر از پنج فرسخ نیز بوده است. براساس گزارش‌ها شاه عباس و همراهانش روزانه دو الی سه فرسخ می‌پیموده‌اند و با طی مسافتی حدود ۱۹۹ فرسخ در دو ماه از اصفهان به مشهد رسیده‌اند؛^۱ بااین حال، نگاهی به مسافت‌های ثبت شده توسط منجم یزدی نشان می‌دهد که در برخی از پاره‌های راه، فاصله منزل‌ها به حدود ۱۰ فرسخ نیز می‌رسد؛ مسافتی که پیمودن آن بدون توقف و استراحت برای مسافر پیاده دشوار یا غیرممکن است، از جمله فاصله دست‌کن تا حوض آقا محمد (۱۱ فرسخ)، بدشت تا میامی (۱۰ فرسخ)، میامی تا الهاک (۱۰ فرسخ)، الهاک تا مزینان (۹ فرسخ) و صدخر[و] تا سبزوار (۱۰ فرسخ) و کلیدر تا نیشابور (۹ فرسخ). این مسافت‌های طولانی به نبود محل مناسب با امکانات کافی برای توقف در فاصله میان تعدادی از منزل‌ها در سال ۱۰۱۰ق اشاره دارد.

جدول ۱: منزل‌های ثبت شده توسط ملاجلال منجم در سال

۱۰۱۰ق و فواصل آن‌ها

منزل	فاصله از منزل قبلی (فرسخ)	منزل	فاصله از منزل قبلی (فرسخ)
اصفهان	-	سرخه	۲
رابط قاضی عماد	۸	سمنان	۳
کاروانسرای سردهن	۶	چاشتخوران	۴
پای چنار نطنز	۵	رابط آهوان	۲

۱. برای اطلاع بیشتر از مسافت و مدت زمان سفر، نک: منجم یزدی،

۱۴۰۰، ص. ۳۰۲؛ خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۳۰۱.

کاروان‌ها بوده است (دلاواله، ۱۳۷۰، ص. ۱۴۹). هر دو فقره گویای این است که به خواست و دستور شاه در پهنه کویر توقفگاه‌هایی برای مسافران ترتیب داده‌لند. این مجموعه به سبب قرارگیری در نزدیکی سیاه‌کوه به «عباس‌آباد سیاه‌کوه» مشهور است.

کاروان‌سرای «میان‌دشت» در میانه راه میامی تا الهاک نیز نمونه دیگر از منزل‌هایی است که پس از سفر سال ۱۰۱۰ق به راه خراسان افزوده شده و در دوره قاجاریه نیز توسعه یافته است. این منزل، درست در ۵ فرسخی میامی واقع شده و به مسافر امکان می‌دهد که بعد از پیمودن ۵ فرسخ راه توقف کند. از آثار دیگر سفر شاه عباس اول، منزلی است که برای کوتاه شدن مسافت میان دو منزل الهاک و مزینان بر پا شده است. شاه عباس در سفر سال ۱۰۱۶ق به مشهد در دره‌ای میان الهاک و مزینان برای ساخت دهکده‌ای دستور داده و ملاجلال منجم در تاریخ عباسی درباره این دستور چنین نوشته است:

«از الهاک کوچ فرموده متوجه مزینان بودند و در عرض راه دره و صحرایی به نظر مبارک آمده فرمودند که به خاطر می‌رسد که در اینجا آب به هم رسد. ملاجلال ساعتی تعیین کن که شروع در کاریز کنند کنند که من در اینجا آبادانی در نظر دارم. اتفاقاً چون کاریز کنده شد، در وقت مراجعت از زیارت آب بسیار بیرون آمده بود. حکم جهان مطاع به ساختن دهکده صادر شد و حاصل آن را وقف زوار مشهد مقدس فرمودند.» (منجم یزدی، بی‌تا/الف، ش. ۵۷/۴۲۰۴)

این گزارش نشان می‌دهد که شاه عباس با صدور فرمان حفر کاریز، مقدمات ایجاد منزلی تازه را فراهم کرده و با وقف آن برای زائران مشهد، نشان می‌دهد که در پی تمهید راه برای سفر و تسهیل سفر برای زوار است. منجم یزدی در روزنامه خود دستور شاه عباس برای ساخت این دهکده را با جزییات بیشتری

شرح داده و از دستور شاه برای اسکان رعیت در قلعه و خرید غلامان و کنیزان هندی برای ایشان خبر می‌دهد تا در آن موضع زراعت و آبادانی آغاز شود و ادامه یابد (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۴۴۱)؛ بنابراین، شاه عباس نه تنها منزلی به راه افزوده، بلکه برای دوام و ماندگاری آن بر سر راه خراسان کسانی را گمارده است. این منزل، روستایی است که امروز با نام «عباس‌آباد میامی» شناخته می‌شود. موقعیت دقیق سازه‌های الحاقی شاه‌عباس اول به راه سیاه‌کوه مشخص نیست؛ اما با اضافه شدن منزل میان‌دشت در میانه راه میامی تا الهاک، درست پس از پنج فرسخ، امکان توقف و استراحت برای مسافر فراهم شده است. احداث منزل عباس‌آباد در فاصله سه فرسخی از الهاک نیز این امکان را برای مسافر فراهم می‌کرد که مسافت نه فرسخی را در دو مرحله بپیماید.

توجه شاه عباس اول به فاصله میان منزل‌ها در انتخاب راه اصفهان به کاشان نیز دیده می‌شود. اسامی این منزل‌ها در این فاصله نشان می‌دهد در سال ۱۰۱۰ق در راه اصفهان به کاشان از طریق نطنز، دست‌کم یک رباط، دو کاروان‌سرا و یک زیارتگاه وجود داشته که همگی با فاصله مناسب از یکدیگر، امکان استراحت مسافران را فراهم می‌کرده‌اند. به نظر می‌رسد شاه عباس اول علاوه بر کوتاه و ایمن بودن این راه، وجود منزل‌های نزدیک به هم را نیز در نظر داشته و براین اساس راه یادشده را انتخاب کرده است. او از سال‌های آغازین حکومتش در این پاره از راه که برای سفر به خراسان و مازندران نیز می‌پیموده، باغ‌ها و بناهایی را افزوده تا راه، آباد شود و امکان توقف در فواصل کوتاه میسر باشد. باغ تاج‌آباد در فاصله کاروان‌سرای سردهن و نطنز از نمونه‌هایی است که در نزدیکی راه ساخته شده تا «علامت آبادانی بر سر راه باشد» (خوزانی صفهانی، ۱۳۹۴، ص. ۹۰). باغ

۱. ترسیم خطوط روی نقشه توسط نگارندگان.

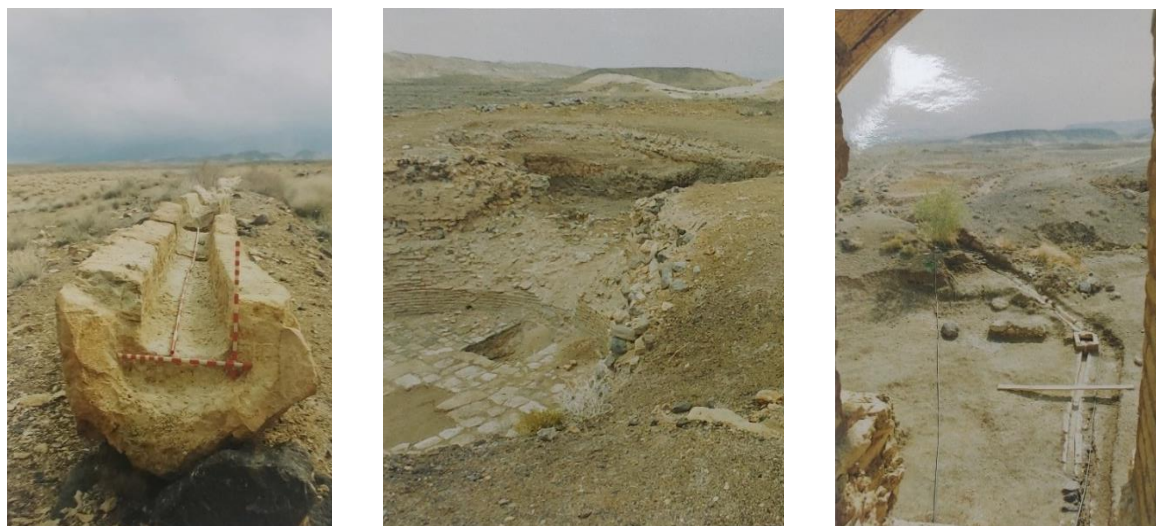
در گزارشی نظامی در دوره عثمانی که در سده شانزدهم میلادی تهیه شده، شماری از منزل‌های راه خراسان از حیث دسترس به آب و علوفه بررسی شده‌اند.^۱ علاوه بر منابع یادشده، سیرو نیز وضعیت تعدادی از منزل‌ها را از حیث دسترس به آب، مشخص می‌کند (سیرو، ۱۳۵۷). مقصود از دسترس به آب در اینجا، وجود منابع آب، مانند قنات، چشمه و رود یا تأسیسات برای نگهداری آب، مانند برکه و آب‌انبار است.

برکه جنب کاروان‌سرای خواجه قاسم نمونه‌ای از وجود تأسیسات آبی در منزل‌هاست و اهمیت آن به اندازه‌ای است که منجم یزدی در کنار نام این منزل، به وجود برکه نیز اشاره کرده است (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۲۹۹). از نام منزل‌هایی، مانند «خوشاب»، «حوض آقا محمد» و «سرچشمه» در کویر مرکزی نیز برمی‌آید که موقعیت منزل‌ها را با توجه به آب تعیین کرده‌اند (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۳۰۰). اهمیت دسترس به آب را خوزانی صفاهانی تصریح کرده است: «ناموس‌العالمین (زینب بیگم) نیز امر فرمود که آقاخضر وزیر و محمد بیگ داروغه کاشان از حاصل جزیه گبران یزد که ... وجه حلال است صرف رباط مذکور نموده برکه آب قرار داده، چنان نمایند که هنگام مراجعت حضرت اعلی تمامی لشکر وارد و آب و جا یافته، آب برکه کفایت تولد کرد» (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۳۰۰). این نقل‌قول نشان می‌دهد که شاه به ساخت برکه در نزدیکی رباط و وجود جا و آب کافی در منزل تأکید کرده است. گزارش دیگری که اهمیت دسترس به آب را آشکار

می‌کند، اشاره دلاواله به کاروان‌سرای در دامنه سیاه‌کوه است که بدون آب شیرین بوده و شاه، معمار آن را به دلیل بی‌توجهی او به آب به شدت مجازات کرده است. سپس دستور داده در همان نزدیکی کاروان‌سرای دیگری بسازند که به مخزن آب شیرین دسترس داشته باشد (دلاواله، ۱۳۷۰، ص. ۱۵۰). علاوه بر گزارش‌ها، بقایای جوی سنگی ساخته شده برای انتقال آب از سیاه‌کوه به کاروان‌سرای واقع در دامنه کوه، هنوز در پیرامون کاروان‌سرا دیده می‌شود (شکل ۸). نمونه دیگری از دستور برای مهیا کردن آب، فرمان حفر کاریز در منزل عباس‌آباد میامی است (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۴۱۱). این گزارش علاوه بر آنکه به وجود چشمه در منزل الهاک اشاره می‌کند، از حفر چاه و کاریز در محلی که به نظر شاه مناسب بوده است، خبر می‌دهد. اشاره به «چاه‌جوی صاحب وقوف» نیز گویای اهتمام شاه در تأمین آب است. مظهر این قنات هنوز در ضلع غربی کاروان‌سرای عباس‌آباد میامی پابرجاست.

نتایج بررسی متون و منابع تاریخی درباره چگونگی در دسترس بودن آب در منزل‌ها در جدول ۲ ارائه شده است. این جمع‌بندی نشان می‌دهد که در اغلب منزل‌ها آب وجود داشته است و به نظر می‌رسد وجود منبع آب یا سهولت دسترس به آن بر مکان‌یابی منزل‌ها تأثیر گذاشته است.

^۱. میور در مقاله‌اش به این گزارش استناد کرده است (Mawer, 2011, p. 136). از آنجاکه دسترس به گزارش اصلی میسر نبوده، در این پژوهش به مقاله میور ارجاع داده شده است.

شکل ۸: آثار جوی سنگی و برکه در مقابل کاروانسرای سیاه‌کوه (داوودی و همکاران، ۱۳۷۹)

جدول ۲: چگونگی در دسترس بودن آب در منزل‌ها (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۲۹۹-۳۰۲)

منزل	نحوه دسترس به آب	منزل	نحوه دسترس به آب
رباط قاضی عماد	موقعیت دقیق منزل روشن نیست	سرخه	قنات
کاروانسرای سردهن	چشمه آب گرم	سمنان	قنات
پای چنار نطنز	قنات	چاشتخوران	قنات
کاروانسرای خواجه قاسم	برکه	رباط آهوان	قنات، چشمه
امامزاده	خبر دقیقی نداریم	رباط قوشه	آب‌انبار، رباط
کاشان	قنات	ده قازق سلطان	موقعیت دقیق منزل روشن نیست
آران و بیدگل	قنات	دامغان	چشمه
خوشاب	موقعیت دقیق منزل روشن نیست	ده‌ملا	رود
دست‌کن	چاه	غوریان	قنات
حوض آقامحمد	چشمه	بدش	قنات
پل شوراب	خبر دقیقی نداریم	میامی	قنات
سرچشمه	چشمه	الهاک	چشمه
قید	خبر دقیقی نداریم	مزینان	قنات
ده‌نمک	آب	صدخر[و]	رود
عبدل‌آباد	قنات	سبزوار	قنات
آب باریک	نهر آب	رباط دودر (زعفرانیه)؟	رودخانه
لاسجرد	قنات	کلیدر	چشمه
		نیشابور	قنات

طولانی به‌ویژه با پای پیاده است. در گزارش منجم یزدی نام منزل‌هایی، مانند رباط قاضی عماد،

علاوه‌بر در دسترس بودن آب، وجود محلی برای استراحت در منزل‌ها یکی دیگر از ملزومات سفرهای

کاروان‌سرای سردهن، کاروان‌سرای خواجه قاسم، رباط قوشه، رباط آهوان و رباط دودر از وجود مکانی برای توقف و اقامت کوتاه در این منزل‌ها خبر می‌دهد (منجم یزدی، ۱۴۰۰، ص. ۲۹۹-۳۰۲). علاوه بر این، در دوره شاه عباس اول به برخی از منزل‌ها محلی برای استراحت افزوده شده است. فضلی بیگ خوزانی صفاهانی درباره فرمان شاه برای ساخت جایی برای اقامت در راه سیاه‌کوه نوشته است: «و رباط‌کاران در هر طرف [راه] سرایی کوچک در میان قرار دهند که اگر پیاده طی این راه نتواند نمود آن شب محل اقامت داشته باشند» (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۳۰۰). براساس این نقل قول، شاه به ساخت سراهای کوچک برای اقامت مسافر پیاده پس از یک روز پیمایش توجه داشته است. سپردن کار ساخت سراهای به «رباط‌کاران» نیز اهمیت کار را در دوره شاه عباس اول نشان می‌دهد. ادامه گزارش فضلی بیگ درباره ساخت جایی برای اقامت، به تعدد رباط‌ها دلالت دارد. او در همین فقره اشاره می‌کند که ساخت رباط طرف عراق (عجم) و برکه آن به عهده زینب بیگم عمه شاه عباس و طرح انداختن باقی رباط‌ها بر عهده میرزا محمد وزیر اصفهان گذاشته شده و کار چنان مفصل بوده که با کارفرمایی محبعلی الله بیگ به پایان رسیده است (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۳۰۰). از رباط‌ها و کاروان‌سراهایی که به فرمان شاه‌عباس اول و در پی سفرهای وی احداث شده‌اند، اطلاعات دقیقی در دست نیست؛ اما کاروان‌سرای ابوالمعالی در نطنز را می‌توان از آثار سفر شاه عباس در سال ۱۰۱۰ق دانست. متن کتیبه سنگی نصب‌شده روی سردر نشان می‌دهد که کار ساخت بنا در سال ۱۰۲۹ق به پایان رسیده است (کلایس و کیانی، ۱۳۷۳، ص.

۱۶). در این کتیبه، نام ابوالمعالی به عنوان بانی ساخت بنا به چشم می‌خورد.^۱ فضلی بیگ در گزارش سفر سال ۱۰۱۰ق از استقبال میر ابوالمعالی از شاه عباس در نطنز خبر می‌دهد. این دیدار را می‌توان مقدمه ساخت کاروان‌سرا در این شهر دانست. به‌ویژه آنکه در کتیبه، بنا با واژه «بقعه خیر»^۲ معرفی شده و توجه به معنای این واژه، نسبت بنا را با سفر شاه عباس که فضلی بیگ از آن با عنوان «عزیمت مشهد مقدس پیاده و شروع در عمارات خیرات» یاد کرده، پررنگ‌تر می‌کند. کاروان‌سرای شاهی کاشان نیز براساس سفرنامه دلاواله و به واسطه اقامت او، از بناهایی است که به دستور شاه عباس در راه خراسان و مازندران ساخته شده است (دلاواله، ۱۳۷۰، ص. ۱۳۵).

در حال حاضر در تمامی منزل‌ها به جز غوریان و چاشت‌خوران افزوده‌هایی از دوره صفوی (دوره حکومت شاه عباس اول و جانشینان او) وجود دارد که می‌تواند از آثار و نتایج سفر پای پیاده شاه عباس اول باشد. براساس کتیبه‌های نصب‌شده در کاروان‌سراهای موجود در فاصله خوار تا مشهد، بسیاری از این بناها در دوره حکومت شاه عباس دوم و شاه سلیمان صفوی ساخته شده‌اند یا کار ساختشان به پایان رسیده است. کاروان‌سراهای میامی، مزینان، سمنان و کاروان‌سرای آجری آهوان از این جمله‌اند. در دوره قاجاریه تعدادی از کاروان‌سراهای صفوی تعمیر شده و بانیان خیر در بسیاری از منزل‌ها امکان اقامت و استراحت را برای مسافران و زائران فراهم کرده‌اند. مجموعه این اقدامات که با سفر شاه عباس اول به مشهد در سال ۱۰۱۰ق آغاز شده است، سبب شده راه خراسان برای مسافران و

۲. بقعه خیر، بنایی است وقفی، با کارکردهای مختلف، برای خیر رساندن به عام، و مسجد و مدرسه و رباط از مصادیق آن است. برای اطلاع بیشتر نک: (شهیدی مارنانی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۵۷).

۱. میر ابوالمعالی در سال ۱۰۱۰ق و به هنگام دیدار با شاه در نطنز «مشرف طوایل خاصه» بوده است (خوزانی صفاهانی، ۱۳۹۴، ص. ۲۹۹). بنابر کتاب تاریخ/صفهان پس از ملاجلال منجم، سمت مجلس‌نویسی شاه عباس اول را به او تفویض کرده‌اند (همای، ۱۳۹۸، ص. ۴۵۸).

زائران پیاده مهیا باشد. از همین روست که در سفر سال ۱۳۰۰ ق ناصرالدین شاه، خود با گروهی از نزدیکان از راهی بیلاقی در دامنه البرز به طرف خراسان رفته و سایر همراهان اعم از نوکران و غلامان و دسته‌های پیاده از راه معمول که راه سمنان و دامغان است راهی خراسان شده‌اند (ناصرالدین شاه، ۱۳۶۱، ص. ۱۴، ۱۳).

نتیجه‌گیری

شاه عباس اول در نتیجه سیاست‌های مذهبی و باور شخصی خود به زیارت امام هشتم شیعیان، در صدد ترویج زیارت در میان عامه مردم از طریق آماده‌سازی راه خراسان بود. بدین منظور، اقدامات متنوعی برای سامان‌دهی راه‌ها انجام داد. نخستین اقدام اساسی او که با انتخاب راه و پیمایش آن صورت گرفت، اتصال اصفهان به شاهراه کهن خراسان از طریق مسیری کوتاه‌تر و ایمن‌تر بود؛ اقدامی که امکان دسترسی مستقیم پایتخت و نواحی شیعه‌نشین مرکزی به مشهد را فراهم ساخت و جایگاه این مسیر را در شبکه ارتباطی صفویان تثبیت کرد. در اقدامی دیگر، شاه با تجربه سفر پیاده، مسیر اصفهان تا مشهد را با توجه به الزامات سفر پیاده سامان داد. در پهنه‌های پرخطر، به‌ویژه در کویر و نمکزار مرکزی، دستور احداث راهی سنگ‌فرش را صادر کرد، مسئولانی برای اجرای آن گماشت و شخصاً بر روند کار نظارت داشت. همچنین در فواصل طولانی میان منزل‌ها، ایستگاه‌های تازه‌ای ایجاد کرد تا امکان توقف در مسافت‌های متناسب با توان پیمایش روزانه زائران فراهم آید. این اقدامات از ایجاد سکویی مستحکم بر بستر نمکزار تا ساخت رباط و حتی بنیان‌گذاری آبادی‌های جدید را در بر می‌گرفت. تأمین امکانات اولیه در منزل‌ها از دیگر اقدامات شاه است که به دنبال سفر او با پای پیاده صورت گرفت.

بررسی منابع نشان می‌دهد که جانمایی بسیاری از منزل‌ها براساس وجود آب صورت گرفته و در برخی منزل‌ها به دستور شاه قنات حفر و برکه و آب‌انبار ساخته شده است. افزون‌بر این، برای تأمین فضای استراحت، ساخت رباط‌ها و کاروان‌سراها در دستور کار قرار گرفت که کاروان‌سرای نطنز نمونه‌ای شاخص از این روند است. مجموع این اقدامات با نیازهای سفر پیاده - فواصل پیمودنی، دسترسی به آب، امنیت مسیر و وجود فضای اقامت - انطباق دارد و نشان می‌دهد که سیاست شاه عباس در این مسیر، معطوف به تسهیل زیارت برای عموم مردم بوده است. به این ترتیب، او با برنامه‌ای چندوجهی، راه خراسان را به زیرساختی زیارتی بدل ساخت و در تثبیت مشهد به عنوان قطب آیینی قلمرو صفوی نقشی تعیین‌کننده ایفا کرد.

منابع

- ابن خردادبه، عیبدالله بن عبدالله (۱۳۷۱). *مسالك و ممالك* (سعید خاکزند، مترجم). میراث ملل.
- ابن‌رسته، احمد بن عمر و احمد بن اسحاق یعقوبی (بی‌تا). *الاعلاق النفیسه*. دار صادر.
- ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۸۲). *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (به کوشش ایرج افشار). امیرکبیر.
- تقی‌الدین کاشی، محمد بن علی (۱۳۸۴). *خلاصه الاشعار و زبدة الافکار (بخش کاشان)* (به کوشش عبدالعلی ادیب برومند و محمدحسین نصیری). مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- حسینی سوانح‌نگار تفرشی، فضل‌الله (۱۳۸۸). *تاریخ شاه صفی (تاریخ تحولات ایران در سال‌های ۱۰۳۸ تا ۱۰۵۲ ق)*. مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- خاقانی شروانی (بی‌تا). *دیوان اشعار* (نسخه برخط از گنجور).

لسترنج، مصحح). ارمغان.
مفید مستوفی بافقی، محمد (۱۳۹۶). مختصر مفید (به
کوشش ایرج افشار و محمدرضا ابوبی مهریزی).
بنیاد موقوفات محمود افشار با همکاری انتشارات
سخن.
مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی
معرفة الاقالیم* (علینقی منزوی، مترجم). کومش.
منجم یزدی، ملاجلال‌الدین محمد (۱۳۶۶). *تاریخ
عباسی (روزنامه ملاجلال منجم)* (به کوشش
سیف‌الله وحیدنیا). وحید.
منجم یزدی، ملاجلال‌الدین محمد (۱۴۰۰). *تاریخ
عباسی (روزنامه ملاجلال منجم): تاریخ ایران در
روزگار شاه عباس صفوی (مقصودعلی صادقی،
تصحیح). نگارستان اندیشه.*
منجم یزدی، ملاجلال‌الدین محمد (بی‌تا/الف). *تاریخ
عباسی*. کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۴۲۰۴
(دست‌نویس).
منجم یزدی، ملاجلال‌الدین محمد (بی‌تا/ب). *تاریخ
عباسی [نسخه خطی، MS. Elliott 367، برگ
۲۶۷ب]. کتابخانه بادلیان، آکسفورد.*
<https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/99009d40-fd00-4160-8bd3-7e946c9f0716/>
منجم یزدی، ملاجلال‌الدین محمد (بی‌تا/ت). *روزنامه
ملاجلال منجم یزدی [نسخه خطی، شماره
۸۱۳۲۶۲، برگ ۲۰۹-۲۱۰]. گنجینه نسخ خطی،
سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.*
ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۳۶۱). *سفرنامه خراسان (به
خط میرزا محمدرضا کلهر). بابک.*
همای، جلال‌الدین (۱۳۹۸). *تاریخ اصفهان*. پژوهشگاه
علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
نظرآهاری، رضا، تهرانی، فرهاد، سحاب، غلامرضا،
لباف خانیکی، رجبعلی، و لباف خانیکی، میثم
(۱۳۹۱). *اسناد تصویری کلات نادری و سرخس.*

<https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghazalkh>
خوزانی صفاهانی، فضل‌بیگ (۱۳۹۴). *افضل التواریخ،
مجلد سوم شامل تاریخ سلطنت شاه عباس کبیر (به
تصحیح کیومرث قرقلو و چارلز ملویل).*
داوودی، بهروز، فنایی، کامیار، و پژوهنده اصل، پیمان
(۱۳۷۹). *کاروانسرای قصر بهرام*. شماره بازیابی
سند: ۵۷۳۸، [سند منتشر نشده]. مرکز اسناد
دانشگاه شهید بهشتی.
فیگوئروا، دسیلوا دن گارسیا (۱۳۶۳). *سفرنامه دن
گارسیا دسیلوا فیگوئروا (غلامرضا سمیعی،
مترجم). نو.*
دلواله، پیتر (۱۳۷۰). *سفرنامه دلواله (شجاع‌الدین
شفا، مترجم). علمی و فرهنگی.*
سیرو، ماکسیم (۱۳۵۷). *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان
و بناهای وابسته به آنها (مهدی مشایخی،
مترجم). سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.*
شهیدی مارنانی، نازنین، ملک، نیلوفر، و اهری، زهرا
(۱۴۰۱). *جست‌وجویی در نقش و اهمیت بقاع
خیر در ایران سده نهم هجری. مطالعات معماری
ایران، ۱۱ (۲۲)، ۱۵۵-۱۷۱.*
<https://doi.org/10.22052/jias.2023.248443.1124>
فوروکاوا، نوبیوشی (۱۳۸۴). *سفرنامه فوروکاوا (هاشم
رجب‌زاده، مترجم). انجمن آثار و فاخر فرهنگی.*
قورخانچی، محمدعلی (۱۳۶۰). *نخبة سیفیه (در تاریخ
و جغرافیای استرآباد) (به کوشش منصوره اتحادیه
و سیروس سعدوندیان). تاریخ ایران.*
کلیس، ولفرام (۱۳۶۵). *بناهای صفوی در مسیر جاده
اصفهان-فرح‌آباد ساری (علیرضا مهینی، مترجم).*
فصلنامه اثر، ۷ (۱۲)، ۷۲-۹۵.
<https://journal.richt.ir/athar/article-1-418-fa.html>
کلیس، ولفرام، و کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۳).
کاروانسراهای ایران. سازمان میراث فرهنگی.
مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۶۲). *نزهة القلوب (گای*

دنیای جغرافیای سحاب.

References

- Davoudi, B., Fanaei, K., & Pajouhandeh-e-Asl, P. (1990). *Qasr-e-Bahram Caravanserai*. Retrieval number: 5738, [Unpublished document]. Shahid Beheshti University Document Center. [In Persian]
- Della Valle, P. (1991). *Safarnameh-ye Della Valle* [Travelogue of Pietro Della Valle] (S. Shafa, Trans.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Figueroa, D. G. d. S. (1984). *Safarnameh-ye Don Garcia de Silva Figueroa* [Travelogue of Don Garcia de Silva Figueroa] (G. Samii, Trans.). No. [In Persian]
- Farhat, M. (2002). *Islamic piety and dynastic legitimacy: The case of the shrine of 'Alī b. Mūsā al-Riḍā in Mashhad* (10th–17th century) (Unpublished doctoral dissertation). Harvard University.
- Furukawa, N. (2005). *Safarnameh-ye Furukawa* [Travelogue of Furukawa] (H. Rajabzadeh, Trans.). Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi. [In Persian]
- Hosseini Savaneh-Negar Tafreshi, F. (2009). *Tarikh-e Shah Safi* [History of Shah Safi]. Miras-e Maktub. [In Persian]
- Ibn Khordadbeh, U. b. A. (1992). *Masalik wa al-Mamalik* [Roads and Kingdoms] (S. Khakzand, Trans.). Miras-e Melal. [In Persian]
- Ibn Rasta, A. b. U., & Ya'qubi, A. b. I. (n.d.). *al-A'laq al-Nafisah* [The Precious Records]. Dar Sader. [In Arabic]
- Khaqani Shervani. (n.d.). *Divan-e Ash'ar* [Collection of Poems]. Ganjoor. https://ganjoor.net/khaghani/divankh/ghaza_lkh [In Persian]
- Khuzani Safahani, F. (2015). *Afdal al-Tawarikh, Vol. 3: Tarikh-e Saltanat-e Shah Abbas-e Kabir* [The Best of Histories: History of the Reign of Shah Abbas the Great] (K. Qarehlu & C. Melville, Eds.). [In Persian]
- Kleiss, W. (1986). Safavid monuments on the Isfahan-Farahabad Road (A. Mehini, Trans.). *Asar Quarterly*, 7(12), 72–95. <https://journal.richt.ir/athar/article-1-418-fa.html> [In Persian]
- Kleiss, W., & Kiani, M. Y. (1994). *Caravansara-haye Iran* [Caravanserais of Iran]. Sazman-e Miras-e Farhangi. [In Persian]
- Maqdisi, M. b. A. (1982). *Ahsan al-Taqaṣim fi Ma'rifat al-Aqalim* [The Best of Divisions for Knowledge of the Regions] (A. Monzavi, Trans.). Kumesh. [In Persian]
- Mawer, C. (2011). Shah 'Abbās and the pilgrimage to Mashhad. Iran. *Journal of the British Institute of Persian Studies*, 49(1), 123–147. <https://doi.org/10.1080/05786967.2011.11834433>
- Mehta, V. (1971). *The philosophers and the historians*. Harper & Row.
- Melville, C. (1996). Shah 'Abbas and the pilgrimage to Mashhad. In C. Melville (Ed.), *Safavid Persia: The history and politics of an Islamic society* (pp. 191–229). I. B. Tauris.
- Mofid Mustawfi Bafqi, M. (2017). *Mukhtasar-e Mofid* [The Concise Mofid] (I. Afshar & M. Aboui Mehrizi, Eds.). Bonyad-e Moqfat-e Mahmoud Afshar. [In Persian]
- Munajjim Yazdi, M. M. (1987). *Tarikh-e Abbasi (Ruznameh-ye Mulla Jalal-e Munajjim)* [History of Abbas (Journal of Mulla Jalal the Astrologer)] (S. Vahidnia, Ed.). Vahid. [In Persian]
- Munajjim Yazdi, M. M. (2021). *Tarikh-e Abbasi (Ruznameh-ye Mulla Jalal-e Munajjim): Tarikh-e Iran dar ruzgar-e Shah Abbas-e Safavi* [History of Abbas (Journal of Mulla Jalal the Astrologer): History of Iran in the era of Shah Abbas the Safavid] (M. Sadeghi, Ed.). Negarestan-e Andisheh. [In Persian]
- Munajjim Yazdi, M. M. (n.d.-c). *Ruznameh-ye Mulla Jalal-e Munajjim Yazdi* [Manuscript, No. 813262, fols. 209–210]. National Library and Archives of Iran, Tehran, Iran. [In Persian]
- Munajjim Yazdi, M. M. (n.d.-b). *Tarikh-e Abbasi* [Manuscript, MS. Elliott 367, fol. 267b]. Bodleian Library, University of Oxford, UK. <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/99009d40-fd00-4160-8bd3-7e946c9f0716/> [In Persian]
- Munajjim, M. M. (n.d.-a). *Tarikh-e Abbasi* [Manuscript, No. 4204]. University of Tehran Library. Tehran, Iran. [In Persian]
- Mustawfi Qazwini, H. (1983). *Nuzhat al-Qulub* [The Delight of Hearts] (G. Le Strange, Ed.). Armaghan. [In Persian]
- Nazar-Ahari, R., Tehrani, F., Sahab, Gh., Labaf Khaniki, R., & Labaf Khaniki, M. (2012).

- Visual Documents of Kalat Naderi and Sarakhs*. Sahab World of Geography. [In Persian]
- Qurkhanchi, M. A. (1981). *Nukhbat al-Sayfiyah* [The Elite of the Sword] (M. Ettehadieh & S. Sa'dvandian, Eds.). Tarikh-e Iran. [In Persian]
- Savory, R. M. (1974). The Safavid state and polity. *Iranian Studies*, 7(1-2), 179-212. <https://doi.org/10.1080/00210867408701463>
- Shahidi Marnani, N., Malek, N., & Ahari, Z. (2022). A search for the role and importance of charitable buildings (Biqā' al-Khayr) in the 9th century AH in Iran. *Journal of Iranian Architecture Studies*, 11(22), 155-171. <https://doi.org/10.22052/jias.2023.248443.1>
- 124 [In Persian]
- Siroux, M. (1978). *Rah-haye Bastani-ye Nahiye-ye Esfahan* [Ancient Roads of the Isfahan Region and Their Related Monuments] (M. Mashayekhi, Trans.). Sazman-e Melli-ye Hefazat-e Asar-e Bastani. [In Persian]
- Taqi al-Din Kashani, M. b. A. (2005). *Khulasat al-Ash'ar wa Zubdat al-Afkar (Bakhsh-e Kashan)* [The Summary of Poems and Cream of Thoughts (Kashan Section)] (A. Adib Boroumand & M. H. Nasiri, Eds.). Miras-e Maktub. [In Persian]
- Turkman, I. B. (2003). *Tarikh-e 'Alam-ara-ye 'Abbasi* [History of Shah Abbas the Great] (I. Afshar, Ed.). Amir Kabir. [In Persian]